

DEMOGRAFIK JARAYONLAR VA ULARNING SALBIY-IJOBIY OQIBATLARI

Isomiddinov Sardorbek Davronbekovich

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Psixologiya va ijtimoiy munosabatlar fakulteti

Sotsiologiya yoʻnalishi 3-kurs talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada dunyo boʻylab muhim ahamiyat kasb etib borayotgan demografik jarayonlar va ularning keltirib chiqarayotgan salbiy oqibatlari, va bu salbiy oqibatlarni keltirib chiqarayotgan tabiiy va sunʼiy omillar, bu salbiy oqibatlarni bartaraf etish uchun ayrim mamlakatlar tajribasi va kerakli fikr va xulosalar haqida soʻzboradi.

Kalit soʻzlar: demografiya, aholining tabiiy kamayishi, tabiiy oʻsish, sunʼiy oʻsish, emigratsiya aholi oʻsishining salbiy taʼsirlari

Bizga maʼlumli demografik jarayonlar va ularning ijobiy va salbiy oqibatlari hamisha ham juda muhim ahamiyatga ega hisoblanib kelgan. Demografik jarayonlar haqida fikr bildirishdan oldin demografiya oʻzi nima va bu soʻz qanday mohiyatga ega ekanligi haqida qisqacha maʼlumot bergan holda oʻzimizda tushincha hosil qilishimiz lozimdir.

Demografiya: (qadimgi yunoncha: *δημος* – demos-xalq va *γράφω* - grafiya)-har yili turli sabablarga koʻra vafot etgan aholi oʻrnini yangidan dunyoga kelgan avlod hisobiga toʻldirib borilishi qonuniyatlarini ijtimoiy-tarixiy sharoitlarga bogʻlik holda oʻrganadigan fan. Demografiyaning paydo boʻlishi asosan 17-asrning 2-yarmidan angliyalik olim J. Graunt (1620-1674) tadqiqotlari bilan bogʻlikdir. Demografiya terminini 1855-yilda fransuz olimi A. Giyar qoʻllagan. 1882-yil Xalqaro gigiyena va demografiya kongressining Jeneva sessiyasida rasmiy qabul qilingan. 19-asr oxiri-20-asr boshlarida keng tarqaldi. Oʻzbekistonda asosan 1960-yillardan qoʻllanila boshladi.¹ Demografiyaning maqsadi” muayyan hudud, mamlakat, dunyo aholisi va millatning takror barpo boʻlishi jarayoni va omillarini oʻrganish, muammolarni belgilab, yechimlarni aniqlash va istiqbolini koʻrsatib berishdan iborat. Aholini oʻrganish hamisha ham dolzarb vazifalardan boʻlib kelgan. Bizga tarixdan maʼlumki xalqlarning koʻchisi natijasida, yangi davlatlarning paydo boʻlishi, mintaqalarning oʻzaro savdo-sotiq qilish maqsadida aholining mexanik harakatlanishi sababli dunyo aholisining hududiy taqsimlanishida oʻzgarishlat boʻlib turgan. Shu bilan birga dunyoning turli qisimlarida urushlarning boʻlib turishi ham aholi soni va ularning qayta

¹ <https://uz.wikipedia.org/wiki/Demografiya>

taqsimlanishiga katta sabablardan biri bo'lib hisoblangan. Shu harakatlar natijasida demografik jarayonlarning dastlabki bosqichlari boshlanib kelgan. Demografiya aholi ko'payish qonuniyatlarini va shu jarayonning tarixiy shartlilikini o'rganadigan fanni bildiruvchi atama. Ushbu tushuncha ko'pincha aholining hisobini ma'lum mezonlar (masalan, jinsi, yoshi, kasbi va boshqalar) doirasida yuritadigan sotsiologlar va statistiklar tomonidan qo'llaniladi.²

Hozir kunda demografik jarayonlar dunyo bo'ylab eng muhim jarayonlardan biri hisoblanib kelinmoqda. Bu jarayonlar ko'pincha salbiy oqibatlatga olib kelmoqda. Biz tarixiy demografik muammolarning sabablarini ikkiga bo'lib o'rganishimiz mumkin. 1-aholi sonining kamayishi, 2-aholi sonining ko'payishi.

Aholi sonining tabiiy o'sishi: Aholi sonining o'sishi har bir mamlakat uchun, odatda yiliga 0,1% va 3% gacha bo'lgan foiz sifatida ifodalanadi. Tabiiy o'sish mamlakat aholisining tug'ilish va o'limini anglatadi va migratsiya hisobga olinmaydi. Butun o'sish darajasi migratsiyani hisobga oladi. Misol uchun: Kanadaning ochiq tabiiy immigratsiya siyosati sababli, Kanada tabiiy o'sish sur'ati 0,3%, umumiy o'sish darajasi 0,9% ni tashkil etadi. AQShda tabiiy o'sish darajasi 0,6% ni tashkil qiladi va umumiy o'sish 0,9% ni tashkil qiladi. Dunyodagi joriy (umumiy va tabiiy) o'sish darajasi 1,14% ni tashkil etadi va 61 yilga tenglashadi. Jahon miqyosidagi aholining soni 6,5 milliarddan 2067 yilgacha 13 milliardga etishi kutilmoqda. Dunyodagi o'sish sur'ati 1960 yillarda 2 foizga va 35 yilga ko'paygan.³ Aholi sonining tabiiy o'sishi bu asosan tug'ilish jarayonning jadallashuvi asosida yuzaga keladi.

Sun'iy o'sish: Jahon aholisining soni uning joydan joyga tabiiy ko'chishi bilan bog'liq. Ayrim mamlakatlar, regionlar, shaharlar tabiiy aholisining soni esa tabiiy ko'payish ko'rsatkichlaridan tashqari migratsiya jarayonlariga ham bog'liq. Jahon aholisining soni, uning ko'payish sur'ati har bir mamlakatda o'ziga xos xususiyatga egadir va bu xususiyat muayyan davlatning ijtimoiy iqtisodiy tuzumi bilan bog'liq. Ayrim mamlakatlar, regionlar, shaharlar aholisining soniga tabiiy ko'payishdan tashqari migratsiya jarayoni ham ta'sir etadi.⁴

Aholining tabiiy kamayishi: Dunyo aholisi ko'payish bilan bir qatorda kamayish jihatdan ham o'z dolzarbligiga ega bo'lmoqda. Aholining tabiiy kamayishini turli xil jihatlari bilan yoritib berish mumkindir va ularni quyidagi turli xil qarashlar va omillar bilan yoritib berish mumkin: yuqori darajadagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, urbanizatsiyaning yuqori darajasi, ayollarning mavqeini o'zgartirish, urushlar va harbiy mojarolarning oqibatlari, texnologiya

² <https://uz.cultureoeuvre.com/10755423-what-is-demography>

³ <https://uz.eferrit.com/aholining-o'sish-suratlari>

⁴ <https://uz.wikipedia.org/wiki/Aholi>

ofatlar, kasalliklardan o'lim, tabiiy ofatlar shu kabi omillar aholi sonini kamayishiga sabab bo'ladi.⁵

Emigratsiya: (lot.- ko'chib ketmoq) -aholining muayyan mamlakatdan boshqa mamlakatga doimiy yoki vaqtinchalik yashash uchun (ixtiyoriy yoki majburiy) ko'chib ketishi. emigratsiya asosan, kam rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarga xos bo'lib, u yerdagi ishsizlik va boshqalar iqtisodiy qiyinchiliklar, ijtimoiy va milliy tengsizlik, siyosiy, diniy va boshqalar ta'qiblar tufayli sodir bo'ladi. Emigratsiya mamlakatlar aholisining soni va tarkibiga bevosita ta'sir etadi. Yuqorida aytib o'tilgandek emigratsiya jarayoni ta'sirida aholining soni kamayib yoki ko'payib ketishi mumkin.⁶

Aholi ko'payishining salbiy ta'sirlari: Aholi sonining ko'payib borishi bu dunyo mamlakatlari uchun turli xil salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bu salbiy oqibatlar dunyo aholisining yashash tarzi, kundalik hayot kechirishining qiyinlashuvi va boshqa turli xil omillarni keltirib chiqarishi mumkin. Aholi sonining ko'payib borishi hududga nisbatan joylashuvning keskin qisqarishi, aholi zinchligining ortib borishi, oziq-ovqat ta'minotining qisqarib borishi, ishlab chiqarishning ortishi natijasida tashqi muhitning turli xil ishlab chiqarish texnologiyalari orqali zarar yetkazishi, havoning ifloslanishi va turli xil kasalliklarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Aholi o'rtasida ishsizlik kamayishi va buning ortidan turli xil kelishmovchiliklar, davlat va aholi o'rtasida nizolarni keltirib chiqarishi mumkin. Bu nizolar oqibatida tabaqalashuv va aholi o'rtasida migratsiya jarayonini olib kelishiga sabab bo'ladi. Bu omillar ta'sirida davlatda bo'linish va ichki nizolarni ham keltirib chiqarishi mumkin.

Muammoning yechimlari: Hozirgi kunda aholini ko'payishining oldini olish uchu turli xil davlatlar o'z siyosatini va qonunlarini ishlab chiqqan. Bu mamlakatlar misolida Xitoyni olib ko'rishimiz mumkin. Xitoyda oiladagi ortiqcha farzand uchun katta miqdorda jarimaga tortiladi. 1979-yildan 2015-yilgacha Xitoy hukumati "bitta oila-bitta bola" demografik siyosatni olib boradi. 2016-yildan boshlab davlat fuqarolarga ikki nafar varzand ko'rishiga ruxsat berdi. 1970-yildan boshlab Pekin oilalar sonini cheklab qo'ygan. Izohlanishicha, aholining keskin ko'payib borishi yer, suv va energetika resurslaridan xaddan tashqari yuk bo'ladi. Har doim ham aholi sonini cheklash bilan bu masalani xal qilib bo'lmaydi. Chunki tiriklik bor ekan tug'ilish hamisha davom etib keladi. Har bir davlat o'zining iqtisodiy holatidan kelib chiqib qonun va qarorlar chiqaradi. Aholining sonini nazorat qilish uchun aholining talab taklifidan kelib chiqib qonunlar qabul qilish keraldur.

Xulosa: Xulosa qilib aytganda aholining o'sish va kamayishi ham ijobiy ham salbiy taraflari bilan namoyon bo'ladi. Dunyo bo'ylab aholi sonining ortib borishi

⁵ <https://sbk03.ru/uz/snizhenie-chislennosti-naseleniya-prichiny-i-problemy-sokrashchenie/>

⁶ <https://uz.wikipedia.org/wiki/Emigratsiya>

rivojlanishga qisqa muddatlarda insoniyat uchun kerakli kashfiyotlar yaratishga, mehnat kuchining ortishiga, yangi-yangi aholi turar joylari inshootlar qurilishiga jamiyatning rivojlanishining jadallashuviga ta'sir o'tkazadi.

Salbiy taraflari shundaki, aholining soni keskin ravishda ya'ni qisqa muddatda ortib borsa, oziq-ovqat yetishmovchiligi, tabiiy resurlarning, suv, elektr-energetikaga katta ta'sirini o'tkazadi. Ayniqsa aholi zinchligining ortishi uy-joy yetishmovchiligi kelib chiqadi va natijada aholi turmish-tarzida juda katta qiyinchiliklar vujudga kela boshlaydi bu esa davlatning ichki nizolarini ham keltirib chiqarishi mumkin. Shunday ekan aholi zaruriyati uchun kerakli shart-sharoitlarni oldindan xal qilib qo'yish lozimdir. Shuni aytish joizki tiriklik va hayot bor ekan hech qachon tug'ilish va o'limning oldini to'la-to'kis holda olish mumkin emas. Tirklik bor ekan tug'ilish, o'sishning oldini olib bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Demografiya>
2. <https://uz.cultureoeuvre.com/10755423-what-is-demography>
3. <https://sbk03.ru/uz/snizhenie-chislennosti-naseleniya-prichiny-i-problemy-sokrashchenie/>
4. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Emigratsiya>
5. <https://uz.eferrit.com/aholining-o'sish-suratlari>
6. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Aholi>